

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 20.06.2023
Kabul Tarihi : 20.06.2023

'Bol' Fiilinden '-II' Biçim Birimine Türkçe Edilgen Çatı Biçim Biriminin Dilbilgiselleşme Süreci¹

Grammaticalization Process Of Turkish Passive Voice Morphology From 'Bol' To '-II' Morphemes

Emrullah ŞEKER *

Abstract: *The aim of this theoretical study is to evaluate the historical development of the Turkish passivity morpheme according to Humboldt's (1999) "four phase theory" and Diessel's (1999) "grammaticalization criteria" and to make inferences about its origin. In this context, in the researches on the passivity morpheme, which is estimated to have been used since the Ana-Old Turkish period (I-VI. century AD), the appearance of this morpheme in different periods of Turkish and in different dialects has been examined. Along with these studies, studies on the appearance of passivity in other world languages and the grammaticalization processes of other morphemes with different functions apart from passivity were also examined. In these studies, the use of auxiliary verbs, which is a very important factor in grammaticalization processes, has also been examined, and the grammaticalization processes of these uses in different functional categories or languages set an example in determining the development process of the Turkish passivity morpheme. According to the data obtained in the study, it was concluded that the suffix -II, which is the passive frame morpheme in Turkish, was used as the passive voice auxiliary verb in the Early Turkish (3500 BC and AD) period, and became grammatical with sound changes such as sound drop and fusion. This study is a unique study in terms of trying to explain the evolutionary process of the Turkish passivity morpheme in the framework of grammaticalization criteria and theories by comparing the passivity morpheme structure in both historical and contemporary dialects of the Turkish language with the passive structure appearances in some other world languages and the grammaticalization processes of morphemes belonging to different functional categories. In addition to discussing grammaticalization with the example of passivity, the study also provides important information about language universals and language changes, and contributes to other studies by explaining the grammatical structure of today's Turkish and the Ana-Turkish and Ana-Altai language structure.*

Keywords: *grammaticalization, passivity, auxiliary verb, morpheme, Turkish*

¹ Bu çalışma 2-4 Ağustos 2021 tarihinde Anadolu Üniversitesinde düzenlenen 20. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansında 'Türkçe edilgenlik biçim biriminin dilbilgiselleşme süreci üzerine kuramsal bir çalışma' başlığıyla sözlü bildiri olarak yayımlanmıştır.

* Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, ORCID: 0000-0002-7834-1214, e-posta: emrullahseker@yahoo.com.

Öz: Bu kuramsal çalışmanın amacı Türkçe edilgenlik biçim biriminin tarihsel gelişimini Humboldt'un (1999) dört safha teorisi ve Diessel'in (1999) dilbilgiselleşme ölçütlerine göre değerlendirmek ve kökenine dair çıkarımlarda bulunmaktır. Bu bağlamda Ana-Eski Türkçe döneminden (MS I-VI. yy) itibaren kullanıldığı tahmin edilen edilgenlik biçim birimi üzerine yapılan araştırmalarda bu biçim biriminin Türkçenin farklı dönemleri ile farklı lehçelerindeki görünüşleri incelenmiştir. Bu çalışmalarla birlikte edilgenliğin başka dünya dillerindeki görünüşleri ile edilgenlik dışında farklı işlevlere sahip diğer biçim birimlerinin dilbilgiselleşme süreçleri ile ilgili çalışmalar da incelenmiştir. Bu çalışmalarda ayrıca dilbilgiselleşme süreçlerinde çok önemli bir etken olan yardımcı fiil kullanımları incelenmiş, bu kullanımların farklı işlevsel kategorilerde veya dillerdeki dilbilgiselleşme süreçleri Türkçe edilgenlik biçim biriminin gelişim sürecini belirlemede örnek oluşturmuştur. Çalışmada elde edilen verilere göre, Türkçede edilgenlik çatı biçim birimi olan -II eki tahminen İlk Türkçe (MÖ 3500 ile Milat) döneminde edilgenlik çatı yardımcı fiili olarak kullanılan 'ol (bol)' fiilinin ses düşmesi, kaynaşma gibi ses değişimleri ile dilbilgiselleştiği sonucuna varılmıştır. Bu çalışma Türk dilinin hem tarihi hem günümüz lehçelerindeki edilgenlik biçim birimsel yapısını diğer bazı dünya dillerindeki edilgen yapı görünüşleri ve farklı işlevsel kategorilere ait biçim birimlerinin dilbilgiselleşme süreçleri ile kıyaslayarak Türkçe edilgenlik biçim biriminin evrimsel sürecini dilbilgiselleşme ölçüt ve kuramları çerçevesinde açıklamaya çalışması açısından özgün bir çalışmadır. Çalışma dilbilgiselleşmeyi edilgenlik örneği ile ele almasının yanı sıra, dil evrenselleri ve dil değişimleri hakkında önemli bilgiler sunmakta ve günümüz Türkçesinin dilbilgisel yapısı ile Ana-Türkçe ve Ana-Altayca dil yapısını açıklamaya yönelik çalışmalara katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: dilbilgiselleşme, edilgenlik, yardımcı fiil, biçim birim, Türkçe

Giriş

Dilbilgiselleşme (gramatikalleşme) “en basit tanımıyla anlamlı bir kelimenin anlamını yitirerek ek hâline gelmesidir” (Dilaçar 1971: 97). Bir başka deyişle “dil evrim süreci içinde bir sözlük birimin biçim birime dönüşmesine” dilbilgiselleşme denir (Vardar 1980: 59-60). “Meillet (1912) ve Givón'a (1979) göre dilbilgiselleşme bir sözlük birimin zamanla dilbilgisel bir parçaya (biçim birime) ya da bir dilbilgisel parçanın (biçim birimin) daha da dilbilgiselleşmesi (ses birimselleşmesi) veya sözlük birimlerin biçim birimsel özelliklerde kullanımı olarak açıklanır” (Traugott, 1994: 1483). Dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesi bu tür dönüşümsel süreçlerin gerçekleşmesine bağlıdır. Dilbilgiselleşen birimler işlevsel kategoriler ile ilgiliyken adlar, eylemler, sıfatlar gibi gövdeyi oluşturan sözlüksel birimler genellikle dilbilgiselleşme sürecinden etkilenmezler. İşlevsel birimler dilbilgiselleştiği zaman kısalma ve söz dizimindeki diğer sözlüksel birimlerle eklenme ve kaynaşma eğilimi gösterir. Ayrık birimler kendi ses bilgisel özelliklerinin bir kısmını kaybeder ve tamamen ortadan kalkmadan önce ekleşme, kaynaşma ve birleşme yoluyla en sonunda biçim birim (ek, takı vb.) olur. Bu dönüşümler işlevsel bir belirticinin ses bilgisel, biçim bilgisel, anlam bilgisel ve söz dizimsel tüm özelliklerini etkileyebilir. Ses bilgisel düzeyde dilbilgiselleşme genellikle bir ses birimsel düşme veya kaynaşma sürecini içerir (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 6). Bu süreç dilbilgiselleşmenin en önemli ve en sık görülen belirtisi ve göstergesidir. Humboldt'un (1999) dört aşama kuramı bu süreçlere açıklık getirir. Buna göre ilk aşamada dilbilgisel birim sesletimde tek başına belirgin olmayan ancak alıcı tarafından anlaşılabilen ilişkilerin ve durumların göstereni olmaktadır. Modern kuramcılar içinde Givón'un (1979: 223) kuramı bu aşamayı pragmatik kelime kullanımı veya *pragmatik safha* olarak açıklar. Bu aşamada dilbilgisel birimlerin özel kullanım koşulları zamanla sıradanlaşır. Nispeten daha sık kullanımdan dolayı sıradanlaşan bu sözcükler ikinci aşamaya geçer. Bu aşamada bazı sözcüklerin gösteren, gösterilen ve göndermeleri arasında anlam bilgisel veya dilbilgisel açılardan kararsızlık ortaya çıkar ve işlevsel görevleri nedeniyle farklı bağlantılı ilişkiler zamanla sesletimde özel bir konuma sahip olur. Üçüncü aşamada ise bu işlevsel birimler tutarsız bir şekilde sözlüksel kategorilere doğru eklenirler. Alan yazında bu durum kaynaşma (cliticization) aşaması olarak tanımlanır. Böylece bitişken çiftler ortaya

çıkar. Bu bitişken çiftler biri eklenti diğeri ise gövde şeklinde iki sözcük birimden oluşur. Dördüncü safhada bu bitişken çiftler çekimli tek sözcük yapısı şeklinde birleşir ve kaynaşır. Bu aşamada eş zamanlı bir şekilde gelişen sözlüksel ve işlevsel gönderimleri olan birimler vardır. Bu aşama biçim bilgisel bir aşama olarak değerlendirilir. Yine bu aşamada, işlevsel birimlerin bir kısmı dilbilgisel işlevlerini biçim bilgisel bir belirtici gibi sürdürür. Sözlüksel birimlerin işlevsel kullanımları onların biçim bilgisel ve anlam bilgisel özellikleriyle ifade edilir ve uzun süreli kullanım nedeniyle anlam bilgisel ve biçim bilgisel değişiklikler meydana gelebilir, diğer bir deyişle, anlam kaybı ve ses aşınması ortaya çıkabilir (Hopper, Traugott 2003: 18-19). Dillerin güncel yapısal sınıflandırılmasıyla oldukça uyumlu olan bu dört aşama kuramı doğal dillerin üç temel yapıda olduğu görüşünü desteklemiştir. Böylece ayrışkan, veya tek heceli, diller (Humboldt kuramının II. aşaması), bitişken, veya eklemeli, diller (III. safha) ve çekimli, veya bireşimli, diller (IV. safha). Humboldt (1999) bu kuramını kültürel evrim ve dil arasındaki ilişki ve dil sınıflandırmaları hakkındaki düşüntüler üzerine ortaya atmıştır (Harris, Taylor 1989: 151-164).

Diessel'e (1999) göre ise sözdizimsel birimlerin dilbilgiselleşme süreçlerinin belirli ölçütleri bulunmaktadır. Ona göre söz dizimsel birimlerin dilbilgiselleşmesi dış dünyadaki alıcıya yönelik gerçekleşen ve belirtilicilerin belirli söz dizimsel işlevler gerçekleştirdiği devamlı bir süreçtir. Bu süreçte dilbilgisel yapıda bir takım işlevsel, ses bilgisel, biçim bilgisel ve söz dizimsel değişiklikler meydana gelir. Bu değişiklikler şu şekilde özetlenebilir (Gökçe, 2010: 10-90):

- i. *Edimsel değişim*: Sözlüksel birimlerden gelişen işlevsel birimler dış dünyadaki alıcının dikkatini çekmek ve onu belirli bir işleve odaklamak için kullanılır (bazen kinayeli anlatım da söz konusudur).
- ii. *Sözdizimsel değişim*: Dilbilgiselleşme genellikle belirli bir sözdizimsel ortam ile sınırlıdır
- iii. *Dilbilgisel değişim*: Biçim birimler sıklıkla belirli bir dilbilgisel işlevsel yapı oluştururlar
- iv. *Ses bilgisel değişim*: Biçim birimler bir ses bilgisel düşme süreci geçirebilirler
- v. *Eklenme*: Diğer serbest biçim birimlerle kaynaşmış olabilirler

Bu çalışmada Türkçe edilgenlik biçim biriminin tarihsel gelişimi Humboldt'un (1999) dört safha teorisi ve Diessel'in (1999) dilbilgiselleşme ölçütlerine göre değerlendirilmekte ve kökenine dair varsayımlar öne sürülmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada Türkçe edilgenlik biçim biriminin (-II) eş zamanlı ve arz zamanlı incelemesi yapılmakta ve dilbilgiselleşme süreci Diesel ve Humboldtun dilbilgiselleşme kuramları bağlamında değerlendirilmektedir. Edilgenleşme aslında pek çok dilde benzer şekilde gerçekleşir. Diller, öncelikle cümlenin fiilini edilgenleştirici biçim birimleri görünür hale getirir, sonra da özneyi siler ve sözde özne (derin yapının nesnesi) ile yeni bir yapı oluştururlar. Burzio (2000) edilgen oluşumların tipolojisini çıkarırken bir genelleme yapar. Dilbilimi çalışmalarında Burzio Genellemesi (Burzio's Generalization) olarak bilinen bu kural şöyle özetlenebilir: "Pasifleştirici biçimbirim, kılıcı/edici (agent) pozisyonunu boşaltmak suretiyle fiile eklenir. Burzio'ya (2000: 363) göre, özne pozisyonundaki üyenin silinmesi fiilin nesne pozisyonundaki ad öbeğine hal eki yükleme yeteneğini kaybettirir." Sonuçta "nesne pozisyonunda bulunan ad öbeği yeni bir hal (yalın hal) ile görevlendirilmek üzere özne pozisyonuna yükselir. Yani fiile eklenen edilgenleştirici biçim birim özne pozisyonundaki kılıcı/edicinin silinmesine neden olur. Özne pozisyonu boş kalamayacağı için nesne olan unsur onun yerini geçici görevle doldurur" (Holmer, 1996: 64). Böylece yeryüzünde binlerce dil olmasına rağmen sınırlı sayıda edilgen yapının olduğunu ve edilgen yapının evrensel bir tipoloji olduğunu tespit etmiştir.

Bu makalede öncelikle dilbilgiselleşmenin tanımı yapılmakta ve bu olayın bir dilde nasıl gerçekleştiği Diesel ve Humboldt'un dilbilgiselleşme kuramları bağlamında açıklanmaya çalışılmaktadır. Yöntemin anlatıldığı ikinci bölümün ardından Ana-Eski Türkçe döneminden (MÖ III-MS V. yy) itibaren kullanıldığı tahmin edilen edilgenlik biçimleri üzerine yapılan araştırmalarda bu biçim birimin Türkçenin farklı dönemleri ile farklı lehçelerindeki görünümleri incelendi. Benzer işlevlerde veya dillerdeki art zamanlı dilbilgiselleşme süreçlerinden elde edilen bulgular Humboldt'un (1999) dört safha teorisi ve Diessel'in (1999) dilbilgiselleşme ölçütlerine göre değerlendirilerek Türkçe edilgenlik biçim biriminin dilbilgiselleşme sürecini belirlemede bir model oluşturuldu.

Yöntem

Ana-Eski Türkçe döneminden (MÖ III-MS V. yy) itibaren kullanıldığı tahmin edilen edilgenlik biçim birimi üzerine yapılan araştırmalarda bu biçim birimin Türkçenin farklı dönemleri ile farklı lehçelerindeki görünümleri incelendi (Eckmann, 1996; Karaşlar, 2015; Tekin, 2000; Timurtaş, 1994; Türk, 2004, 2006; Uçar Erdem, 2016; Yıldız, 2005). Ayrıca, edilgenliğin başka dünya dillerindeki görünümleri (Keenan, 1985) ile edilgenlik dışında farklı işlevlere sahip diğer biçim birimlerin dilbilgiselleşme süreçleri ile ilgili çalışmalar da incelendi (Alibekiroğlu, 2015; Bernd ve Kuteva, 2004; Devitt 1990; Gökçe, 2010; Karaağaç, 2009; Kaşgarlı, 2015; Kinsui, 1997; Korkmaz, 1959; Mohamed, 2001). Bu çalışmalarda ayrıca dilbilgiselleşme süreçlerinde örneklerine çok sık rastlanan yardımcı fiil kullanımları da özellikle incelendi. Buna göre bu kullanımların farklı işlevsel kategorilerde veya dillerdeki art zamanlı dilbilgiselleşme süreçleri Humboldt'un (1999) dört safha teorisi ve Diessel'in (1999) dilbilgiselleşme ölçütlerine göre değerlendirilerek Türkçe edilgenlik biçim biriminin dilbilgiselleşme sürecini belirlemede bir model oluşturuldu.

1. Bulgular

1.1. Uralik-Altaik Edilgen Kullanımı

Ramstedt (1952) Altay dillerindeki edilgenlik biçim biriminin *-l* olduğunu iddia etmiştir. Ramstedt (1952) *-l* biçim biriminin fiilden türeyerek dilbilgiselleşmiş olabileceğini ve *-l* biçim biriminin "bütün Altay dillerinde bulunduğunu" iddia eder (Karaşlar, 2015). Ramstedt (1952) bu biçim birime Korecede de rastlandığını, bu ekin çağdaş Türkçede de edilgenlik için kullanıldığını söylemiştir. Karaşlar'dan (2015) nakledildiği şekliyle "Ramstedt (1952: 166) *-l* türevleriyle Moğolcada *-Iça* ve *-Idu* türetildiğini söylemiş ve *-l*, *-d*, ve *-du* ile birleştiren *-Idu* biçim biriminin Tunguzcada *-ldi*, Goldikçede *-lzi*, Mançucada *-nzi*'ye karşılık geldiğini ve hatta Çuvaşçada da bulunduğunu ifade etmiştir." Buna göre *-ldu* edilgen çatı yardımcı fiilinin geçmiş zaman çekimli halinin (oldu) dilbilgiselleşmiş şeklidir.

3.1.1. Moğolca

Karaşlar (2015) Moğolcada birkaç fiilde ikincil derecede *-d* gövdelerine dikkat çeker: *uduri- uduri-d* (ortaya çıkarmak, bulunmak) gibi. Poppe (1955: 253) de “Karşılaştırmalı Moğolcaya Giriş” adlı eserinde edilgenlik ekini *-d/-da* olarak belirtmiştir. Choi’ye (1989: 157-158) göre de *-da/-de/-ta/-te* biçim birimleri Moğolcada edilgenlik bildirir (ayrıca bkz. Karaşlar, 2015):

ol (bulun) ol-*da* (bulun-*ul*)

bol (ol) bol-*da* (ol-*un*)

ab (al) ab-*te* (al-*m*)

ög (ver) ög-*te* (ver-*il*)

gar (geç) gar-*ta* (geç-*il*)

3.1.2. Korece

Ramstedt (1952: 162-163) *-d* biçim biriminin Korecede de gözlemlendiğini belirtmiştir (ayrıca bkz. Karaşlar, 2015). Bununla birlikte Korecede *-da*, *-ida* biçim birimlerinin ayrıca “bulunmak, var olmak, sahip olmak” anlamlarında da kullanılabilen bir ekeylem olduğu dilbilgiselleşme süreci anlamlı bir bulgudur.

3.1.3. Japonca

Japonca *aru* yardımcı fiili biçim birimsel bir şekilde edilgen anlamlı fiiller türetmektedir (Tekin, 1993:53):

ut-i ar-u ut-*aru* (vur-*ul*, döv-*ül*)

Burada Tekin (1993: 53) Japonca *aru* yardımcı fiilinin Eski Türkçede aynı anlam ve görevdeki *er-* (*är-*) yardımcı fiili ile benzerliğine dikkat çekmiştir. Eski Japoncada ki *uru* (elde etmek; yapabilmek, edebilmek) eylemi bu dönemde fiillerin edilgen biçimlerini kurmak için biçim birimsel bir şekilde dilbilgiselleşerek kullanılmıştır:

mi u-ru mi-(y)uru (gör-ün, gör-ün-ebil)

Eski Japoncada *u-ru* aynı zamanda fiillere güç yeterlilik anlamı katmaktaydı (*ar/er*).

3.1.4. Eski Türkçe Dönemi (7-12. yy)

Ramstedt'e (1952) göre *-d* biçim birimi Eski Türkçede de edilgen anlam taşımaktaydı (Karaşlar, 2015):

to-q (doymuş) to-ll to-d (doy-ul)

jo-d (kayb-ol)

3.1.5. Uygurca

Uygur Türkçesinde *bol* beceri kipi yardımcı fiili olarak kullanıldığında eylemi yapan kişi bilinmiyorsa edilgen anlatım bildirir (Atay, 2019: 459):

bilgeli *bolmadı* (bili-nemedi) (Korkmaz, 1959:120)

erür *bolmaz* (et-ilemez) (Barutçu 1998: 72)

3.1.6. Karahanlı (Kutadgu Bilig)

Kutadgu Bilig'de de *bol* beceri kipi yardımcı fiili olarak kullanıldığında eylemi yapan kişi bilinmiyorsa edilgen anlatım bildirir (Arat, 1988:386):

“kaçar *tutsa bolmaz* anı kim bulur” (Kutadgu Bilig, 693)

(*tutulamaz*, kaçır, onu kim bulabilir)

3.1.7. Harezmi Türkçesi

Tıpkı Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de *bol* yardımcı fiili olarak kullanıldığında edilgenlik anlatımı gözlemlenmektedir (Toparlı vd. 2008:160):

“munun *tutsa bolur* hidāyet kuşu” (Muin.Mür. 60/4)

(hidayet kuşu bununla *tut-ulur*)

3.1.8. Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkçesinde de *bol* yardımcı fiiliyle kurulu bir edilgenlik anlatımı görülür (Uçar, 2016:144):

“Köprügidin özge yerdin keçip *bola almas*”

(köprüsünden başka yerden geç-ilemez)

3.1.9. Kıpçak Türkçesi

Bol yardımcı fiiliyle edilgenlik anlatımına Kıpçak Türkçesinde de rastlanılmaktadır:

“yılla bilip *bolmas*” (Karamanlıoğlu, 1989:167)

(yıllarca anlaş-ılamaz)

3.1.10. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesinde de *ol* yardımcı fiiliyle yapılan biçim birimsiz edilgenlik kullanımlarına rastlanmaktadır:

“dimek *olmaz*” (Sâfi/1, Timurtaş 1994:161)

(söyle-*nemez*)

“gétmek *olmaz*” Fuzuli“den, Korkmaz 1959:123)

(gid-*ilemez*)

3.2. Boş Kategorik Edilgen Kullanımı

Eski Türkçeden itibaren günümüz akraba diller de dâhil olmak üzere Türkçede öznenin belirsiz olduğu tümcelerde edilgenlik anlamının eylemin kendisinde saklı bulunduğu hiçbir biçim birimin eklenmediği bir boş kategori edilgenliğin varlığı görülmektedir (bknz. Atay, 2019: 462). Bu durumda edilgenliğinde bir işlevsel kategori olduğu düşünüldüğünde Türkçede edilgenliğin de boş işlevsel kategoriler arasında olduğu söylenebilir. Eksiz edilgen olarak kullanılabilen çoğu fiilin kendi kullanıldıkları dönemler içinde *-l* edilgen şekillerinin de olduğu görülür:

“kapı çalındı” *kapı çaldı*

“bu kitap çok satıldı” *bu kitap çok sattı*

3.3. Yardımcı Fiille Edilgen Kullanımı

“er”, “bol” ve “tur” Eski Türkçeden beri yardımcı fiil olarak kullanılmıştır (Gökçe, 2010: 98). Türkçede ek fiil olarak kullanılan biçim birimler bu yardımcı fiillerin dilbilgiselleşmesi sürecinde gelişmiştir ve Türkçenin birçok tarihî ve çağdaş dönemlerinde ve farklı lehçelerinde kullanılmıştır (Doğan ve Özalan, 2013:252). Bu yardımcı fiiller dilbilgiselleşme sürecini ya tamamen ya da kısmen biçim birimleşerek sonuçlandırmıştır. Bu yardımcı fiillerden biri olan (*b*)*ol* yardımcı fiilinin edilgen çatıda kullanıldığı görülür. Johanson (2013: 360) da “eski dönemlerde edilgen yapılı biçim birimlerin olmadığı durumlarda bu yardımcı fiillerle birlikte sıfat-fiil/zarf-fiil kullanımının söz konusu olduğunu belirtir. Bunun daha az gelişmiş bir sistemin kalıntısı olduğunu söyler. Bu kullanımlar hem tarihi Türkçe dönemlerinde hem de modern Türkçe ve diğer Türk lehçelerinde görülebilmektedir:

gayb *etmek* kaybetmek

gayb *bolmak* kaybolmak

Ardından Kutadgu Bilig’de de görülebileceği gibi fiillerin de yardımcı fiillerle kullanıldığı örneklere rastlanır (Ercilasun 1984: 83):

iv-e kıl

yap-a bil

yap-a gel

yap-a bol

bak-a kal

Modern Türkçede de benzer yapılar biçim birimsel özellik kazanarak dilbilgiselleşmiştir:

yap-a-bil

yap-a-gel

Bununla birlikte dillerin birçoğunda ek eylem olarak kullanılan biçim birimlerin büyük bir kısmının *ol* (*mevcut ol*), *dur*, *kalk* anlamındaki fiillerden dönüştüğü bilinmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Bernd ve Kuteva, 2004; Devitt, 1990; Türk, 2004). İngilizcede *ol* anlamına gelen «be» yardımcı fiili ile çekimli zarf/sıfat fiil olan *done* kullanılarak edilgen çatılı eylem *be done* (*yapıl-yapılan ol-*) türetilir.

3.4. Çifte Edilgenlik

Çifte edilgenlik *-il* ve *-n* biçim birimlerinin birlikte kullanıldığı edilgen yapılar için kullanılan bir tanımlamadır (Çiçek, 2008):

Sonuçlar bekle- <i>n-di</i>	bekle- <i>n-il-di</i>
Okullar denetle- <i>n-di</i>	denetle- <i>n-il-di</i>
Yarışlar düzenle- <i>n-di</i>	düzenle- <i>n-il-di</i>
Tanıklar dinle- <i>n-di</i>	dinle- <i>n-il-di</i>

-*il* ve -*n* biçim birimleri 11.yy ve öncesinde birbirlerinin yerine kullanılabiliyordu (bknz. Kaşgarlı 0619).

2. Tartışma

2.1. İlk Safha: Kararsız Yararçı Kullanım

Sözlüksel bir fiilin biçim birimleşmesi için önce işlevsel bir konuma gelmesi, diğer bir deyişle, yardımcı fiil gibi bir işleve sahip olması gerekir. “Yardımcı fiil eklendiği asıl kelimenin değişik işlevlerde kullanılmasını sağlar, onun bir parçası gibi olur ve zamanla bu işlev onun biçim birimsel bir nitelik kazanmasına da neden olur” (Karaşlar, 2015: 98). Ana Altay Döneminde (MÖ IV. yy’dan önce) *Ar/u* ve (*b*)*ol* benzeri yardımcı fiillerin kararsız ve değişimli bir şekilde gerçek öznesiz edilgen anlatımlarda kullanılmış olabileceği sonucuna varılmıştır (kronoloji için bkz. Akar, 2006; Eker, 2006; Róna-Tas, 2013). *Bol* yardımcı fiili Japoncada *aru*, Korecede *da/ida* olduğu gibi eski ve yeni Türk lehçelerinde de edilgenlik biçim birimi işlevi görmüş ve zamanla biçim birimsel bir şekil almıştır. “Eski Türkçede ve çağdaş lehçelerin bir kısmında *bol* şekliyle bulunan fiil *b-* ünsüzünün kalıcı olarak düşmesiyle bazı tarihî dönemlerle çağdaş lehçelerde *ol* şeklini almıştır” (İlhan, 2009: 93).

Çifte edilgenlik kullanımı -*n* edilgen biçim biriminin başlangıçta -(*A*)*n* biçim birimli sıfat-fiillerle kullanılan (*b*)*ol* yardımcı fiilinin biçim birimleşme sürecinin kökenine yönelik açıklamalar açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte çifte edilgenlik sesli sesle biten sözcüklerde -*n* ile yapılan edilgenliklerin başlangıçta *ol* yardımcı fiilli önüne gelen bir kaynaştırma sesi olarak kullanıldığını ve dilbilgiselleşme süreci içinde biçim birimleştiğini gösterebilir. Türkiye Türkçesinde ünlüyle biten fiillere -(*I*)*n*-/(*U*)*n*- ekinin getirildiği durumlarda Uygur Türkçesinde yine de -(*I*)*l*-/(*U*)*l*- ekleri getirilir. Bu durum Uygur Türkçesinde *bol* yardımcı fiilinin Türkiye Türkçesindeki *ol* gibi kalıcı ünsüz düşmesine maruz kalmaması dolayısı ile de kaynaştırma sesine gerek kalmamasından kaynaklanabilir (Mettursun, 2017: 341):

boya-*n*boya-*l*tanı-*n*tanı-*l*

Tekin (2000:95) de -Il ekini “edilgen çatı eki” olarak tanımlar ve adr-ıl (ayrılmak), ter-il (toplanmak), tir-il (dirilmek, canlanmak), yub-ul (yuvarlanmak) örneklerini verir. Ayrıca Hacıeminoğlu (1984:27) ise -Il ekinin “Eski Türkçe’de işlevinin geçişli etken kök ve gövdelerinden geçişsiz dönüşlü ve edilgen çekimli fiiller üretmek olduğunu” belirtir. “Adr-ıl (ayrılmak), ök-ül (düşünülmek, tasarlanmak)” eylemlerini -Il ekinin dönüşlülük işlevine örnek olarak verir. Ergin’e göre (2000:204-207) -Il ekinin işlevi “geçişsiz fiillerden meçhul fiiller, geçişli fiillerden de pasif fiiller yapmak iken, -n ekinin işlevi ise kendi kendine olma veya yapma ifade eden fiiller yapmaktır.” Korkmaz’a göre ise (2009:129), -n ekinin asli işlevi “genellikle geçişli fiillerden olma ve bazen de yapma bildiren dönüşlü fiiller türetmektir.” Yardımcı fiilli edilgenlik ile ilgili bu bulgular ve değerlendirmeler Humboldt’un (1999) Dört Safha kuramının 1. Safhasında kararsız yararçı kullanım olarak açıklanmaktadır.

2.2. Sonraki Safha: Sık kullanım, Sıradanlaşma

(*B*)*ol* yardımcı fiili ve diğer akraba dillerde aynı anlama gelen fiillerin edilgenlik için kullanımına birçok yeni ve eski Türk lehçelerinde ve hatta akraba dillerde rastlanması gibi bulgular (*b*)*ol* ve benzer anlamdaki yardımcı fiillerin komşu ve akraba lehçelerde tekrarlanacak kadar sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. Türk-Moğol Dil Birliği (MÖ IV. yy’ dan sonra) döneminde geçmiş zaman biçim birimli *b/ol+dU* benzeri bir yardımcı fiilin sıklıkla edilgenlik ifade etmek için kullanılması da dilbilgiselleşme sürecindeki (*b*)*ol* yardımcı fiilinin zaman ve kişi yüklenecek kadar sık kullanıldığına (kronoloji için bkz. Eker, 2006; Akar, 2006; Róna-Tas, 2013) ve bu edilgen kullanımın kararsız bir yapıdan sıradan bir kullanıma evrildiğini göstermektedir. Bu dilbilgiselleşme süreci Humboldt’un (1999) Dört Safha kuramının 2. Safhasında sık kullanım veya sıradanlaşma olarak tanımlanmaktadır.

2.3. Son Safhalar: Kaynaşma ve Birleşme

Daha sonra İlk Türkçe döneminde (MÖ III- MS V) ise ‘ol (bol)’ fiilinin edilgen çatı yardımcı fiili olarak kullanılırken sürekli kullanım sonucu kaynaştırma harfi *-n* ve *o-* sesinden kurtularak ses düşmesi, kaynaşma gibi ses değişimleri ile dilbilgiselleşmiş olabileceği sonucuna varılmıştır (kronoloji için bkz. Eker, 2006; Akar, 2006; Róna-Tas, 2013; Üstüner, 2015). Türkçede edilgen yapı biçim birimsel özellikler gösterir. Korkmaz (2009: 128), “-.

2.4. Humboldt'un (1999) Dört Safha Teorisine göre

Humboldt'un (1999) 'Dört Safha Teorisi'ne göre Japoncada ve Türkçede *ol* anlamına gelen yardımcı fiillerin edilgen çatılı kullanımlarda benzer bir dilbilgiselleşme süreci geçirdiklerini iddia edebiliriz:

aru/bol/kıl/er	1. Safha
mi <i>u-ru</i> /get-mek bol-madı/yap(a) (b)oldu	2. Safha
mi+uru/get+bolmadı/yap(a)+(b)oldu	2. Safha
mi+y+uru/git+il+medi/yap+ıl+dı	3. Safha
miyuru/gidilmedi/yapıldı	4. Safha

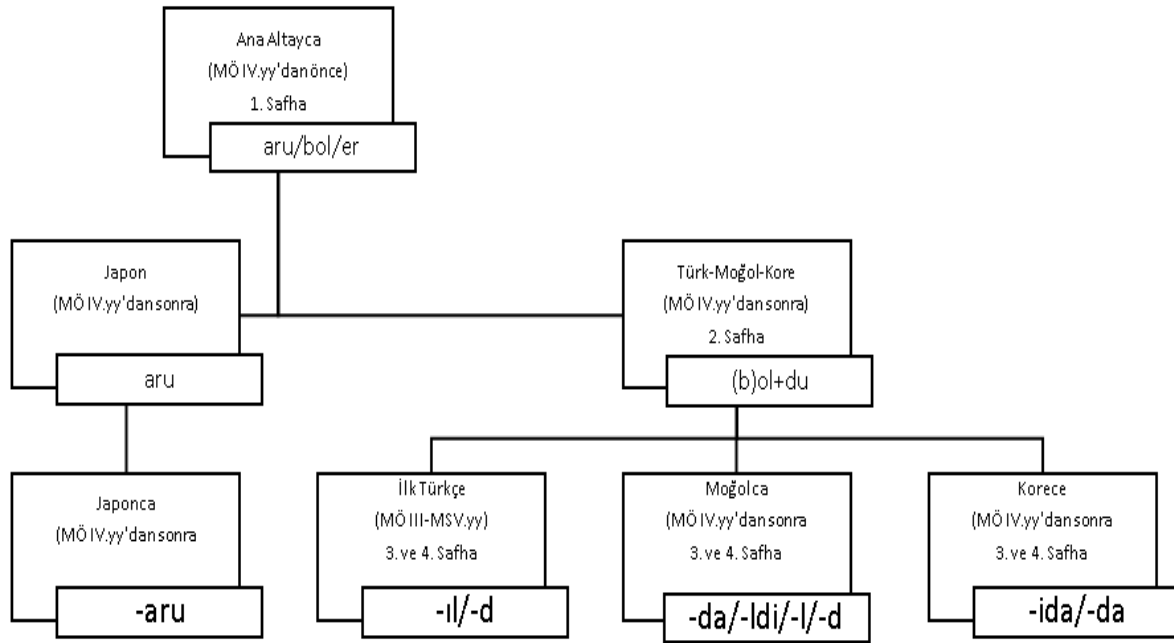
2.5. Diessel'in (1999) dilbilgiselleşme ölçütlerine göre:

Diessel' in (1999) dilbilgiselleşme ölçütlerini temel aldığımızda ise Türkçede *ol* anlamına gelen yardımcı fiillerin edilgen çatılı kullanımlarda benzer bir dilbilgiselleşme süreci geçirdiklerini iddia edebiliriz:

Gövde+eklenti	yap(a)+(b)ol	eklenme
Eylemden sonra	yap-ıl	sözdizimsel konum
Ses düşmesi/kaynaştırma sesi/ünsüz yumuşaması	yapıl	sesbilgisel değişim
Edilgen çatı	yap-ıl(dı)	dilbilgisel işlev
Öznesiz anlatım, edeni bilinmeyen eylem tümcesi	ev yapıldı	edimsel işlev

2.6. Sözlük birimden biçim birime

Çalışmamızdan elde edilen bulgularla uyumlu olarak Türk (2006: 189) de *ol*'un, Batı / Oğuz grubu lehçelerde isimden fiil yapan *-al-*, *-el-*, *-l* şeklinde bir eke dönüştüğünü göstermiş ve şu örnekleri vermiştir: *kara-l-tı* (*kara ol-*'dan *karal-*); *bol-al* (*bol ol-*'dan); *ince-l* (*ince ol-*); *sivri-l* (*sivri ol-*'dan) vb.” . Alibekiroğlu (2015) “dilbilgiselleşme süreçlerinin her basamağını yaşamış olan *ol* yardımcı fiilinin Türkiye Türkçesi'nde hem *ol* şeklinde sözcük olarak hem de *-Al*, *-l* şeklinde ek olarak bulunduğunu, bu yönüyle de, bu fiilin dilbilgiselleşmenin ‘aynı anda var olma’ ilkesini gerçekleştiren özel bir fiil olduğunu” belirtir. Sonuç olarak Türkçede edilgenlik çatı biçim birimi olan –II eki tahminen İlk Türkçe döneminde (MÖ 3000-MS V) ‘ol (bol)’ fiilinin Japonca gibi bazı Altay dillerinde kullanılan farklı yardımcı fiillerde gözlenebildiği gibi edilgen çatı yardımcı fiili olarak kullanılırken ses düşmesi, kaynaşma gibi ses değişimleri ile dilbilgiselleşmiş bir biçim birimdir.

3. Sonuç

Bu çalışmada Türk dilinin hem tarihi hem günümüz lehçelerindeki edilgenlik biçim birimsel yapısı diğer bazı dünya dilleri ve Türk lehçelerindeki edilgen yapı görünüşleri ve farklı işlevsel kategorilere ait biçim birimlerin dilbilgiselleşme süreçleri ile kıyaslanarak Türkçe edilgenlik biçim biriminin evrimsel süreci dilbilgiselleşme ölçüt ve kuramları çerçevesinde açıklanmıştır. Çalışmada elde edilen verilere göre Türkçede edilgenlik çatı biçim birimi olan –II ekinin tahminen İlk Türkçe döneminde (MÖ 3000-MS V) ‘ol (bol)’ fiilinin Japonca gibi bazı Altay dillerinde kullanılan farklı yardımcı

fiillerde gözlenebildiği gibi edilgen çatı yardımcı fiili olarak kullanılırken ses düşmesi, kaynaşma gibi ses değişimleri ile dilbilgiselleşmiş olabileceği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Arat, Reşit Rahhmeti (1988). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig-Çeviri*. Ankara: TTK Yayınları.

Akar, Akar (2006). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Alibekiroğlu, Sertan (2015). "Ol-Fiilinin Türkiye Türkçesi Standart Dilindeki Kullanımları The Usages of the Verb "to be" in Written Turkish. Aims and Scope". *Gaziantep University Journal of Social Sciences is a peer-reviewed and international academic journal which is published four times in a year. The language of the journal is English and Turkish. The language of Law articles could also be French.*, 14(1), 193-206.

Atay, Ayten (2019). "Türkçede Eksiz Edilgenlik (Pasiflik) İfadesi". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 456-465.

Barutçu, Özönder (1998). *Üç itigsizler*, Ankara: TDK Yayınları.

Bernd, Heine ve Kuteva, Tania (2004). *Word Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press.

Burzio, Luigi (2000). *Anatomy of a generalization. Arguments and case: Explaining Burzio's generalization*, Linguistik Aktuell/Linguistics Today, John Benjamins Publishing Company, ISSN: 0166-0829.

Bybee, Joan. Perkins, ve Pagliuca, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of The World*. Chicago. IL: University of Chicago Press, 44: 793-799.

Çiçek, Mehmet (2008). "Türkçede Çifte Edilgenlik Kavramı Üzerine bir Araştırma". *Journal of Turkish Linguistics*, 2(1), 7.

Devitt, Dan (1990). Diachronic Development Semantics in Copulas, *Proceedings of the Sixteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, pp. 103-115.

Diessel, Holger (1999). "Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization", *Typological Studies in Language* 42, Vol. 42, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Dilâçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 19, 83-145. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38363/444727>.

Doğan, Şaban ve Uluhan Özalan (2013). “Eski Uygurcada Tetir/Titir Cevher Fiili Üzerine”. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 252-263.

Eckmann, Janos (1996), (Yayıma Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK Yayınları.

Eker, Süer (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil* (No. 3). Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.

Gabain, Annemarie von (1958). *Alttürkische Grammatik*. 1941, Leipzig. (Türkçe baskı: çev. M. Akalın, Eski Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları: 532, TTK Basımevi.)

Givón, Talmy (1979). *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.

Gökçe, Hülya (2010). “Başkurt Türkçesinde Gramatikalleşme Örnekleri Üzerine”. *Türkoloji Dergisi*, 17(1), 83-104.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1984). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.

Harris, Roy, ve Talbot J. Taylor (1989). *Landmarks in Linguistic Thought: The Western Tradition since Socrates*. London: Routledge.

Holmer, Arthur J. (1996). *A Parametric Grammar of Seediq* (Vol. 30). Lund: Lund University Press.

Hopper, Paul J., ve Elizabeth Closs Traugott (2003). *Grammaticalization*. Cambridge University Press.

Humboldt, Wilhelm (1825), “Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung”, *Abhandlung*.

İlhan, Nadir (2009). “Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri ve Türleri”, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 1(2), 43-55.

Johanson, Lars (2013). *Structural factors in Turkic language contacts*. Routledge.

Karaağaç, Günay (2009). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karabulut, Ferhat (2010). “Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi”, *Turkish Studies*, 5(4).

Karamanlıoğlu, Ali F. (1989) *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Karaşlar, M. Selda (2015). “Altay Dillerinde Edilgenlik Eki”, *İdil*, 4.18: 25-44.

Kaşgarlı, Raile (2015). “Bol- Fiilinin Yeni Uygurcadaki İşlevi Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* LI: 96-135.

Keenan, Edward L. (1985). *Passive in The World's Languages*. Language Typology and Syntactic Description: Clause structure, Vol. by Timothy Shopen, 243-281.

Kinsui, Satoshi (1997). "The Influence of Translation on The Historical Development of The Japanese Passive Construction", *Journal of Pragmatics*, 28(6), 759-779.

Korkmaz, Zeynep (1959). "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkan Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri" *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yayınları, 107-124.

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK yay.

Meillet, Antoine (1912). L'évolution des formes grammaticales. *Scienta (Rivista di Scienza)* 12, No. 26,6.

Mettursun, Turdi (2017). "Türkiye Türkçesi Ve Uygur Türkçesindeki Fiil Çatılarının Karşılaştırması Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı II.Cild*, 26-28 Nisan, 339-347, Niğde.

Mohamed, M. Abdulla (2001). *Modern Swahili Grammar*. East African Publishers.

Muharrem, Ergin (2000). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ramstedt, Gustaf (1952). "Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II, Formenlehre, bearbeitet und herausgegeben von" M. Selda Karaşlar içinde, "*Altay Dillerinde Edilgenlik Eki*", *İdil*, 4.18 (2015): 25-44.

Róna-Tas, András (2013), (Çeviren: İsa Sarı). *Türkolojiye Giriş*. Ankara: Nobel Yayınları.

Tekin, Talat (1993). *Japonca ve Altay Dilleri*. Ankara: Doruk Yayınları.

Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*. Ankara: Şafak Matbaacılık.

Timurtaş, F. Kadri (1994). *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl, Gramer, Metin, Sözlük)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Toparlı, Recep ve Argunşah, Mustafa (2008). *Muinü'l-Mürîd*. Ankara: TDK Yayınları.

Traugott, Elizabeth Closs (1994). "Grammatikalization and Lexicalization". *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Editor-in-chief: R. E. Asher, Vol. 3, Pergamon Press.

Türk, Vahit (2004). "Kutadgu Bilig Örneği ile Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-)", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri*, 2993-3006, Ankara.

Türk, Vahit (2006). "İsimden Fiil Yapan -al/-el-; -l- ve -ar/-er-; -r Eklerinin Kökeni", *İlmî Araştırmalar*, 21,183-191, İstanbul.

Uçar, Erdem ve Filiz, Meltem (2016). “Çağatay Türkçesinde Bol- Fiilinin Çok Anlamlı Yapısı” *Dil Araştırmaları*, Güz, 19: 125-151.

Üstüner, Ahat (2015). *Türkçenin Tarihi Gelişmesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Yıldız, Mustafa (2005). “Kutadgu Biligde Kıl-Yardımcı Fiilinin Fiil+ Fiil Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 419-423.
